

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець - Подільський національний університет імені Івана Огієнка
історичний факультет
кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота бакалавра

з теми: « **Військова кампанія польської армії проти козацької України 1654
– перша половина 1655 рр. »**

Виконала:

студентка 4 курсу групи Іst2 В-13 групи
спеціальності 6.020302 історія*

Пелехацька Тетяна Вікторівна

Керівник: старший викладач кафедри
всесвітньої історії

Верстюк Володимир Вікторович

Рецензент:

Кам'янець - Подільський - 2017 року

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Історіографія проблеми та джерельна база її дослідження	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база роботи.....	13
Розділ II. Причини і передумови поновлення воєнних дій	18
2.1 Жванецька кампанія як чинник поновлення воєнних дій.....	18
2.2 Причини і передумови поновлення воєнних дій.....	21
Розділ III. Початок вторгнення польської армії на територію Української держави. Облога Умані	32
3.1 Початок наступу. Оборона Буші.....	32
3.2 «Умиротворення» Брацлавщини. Похід на Умань.....	36
Розділ IV. Охматівська битва (19-22 січня 1655 р.). Контрнаступ української армії	42
4.1. Охматівська битва та її наслідки	42
4.2. Контрнаступ української армії.....	51
Висновки	55
Список джерел та літератури	60
Додатки	

ВСТУП

Історії ж бо пишуть на столі.
Ми ж пишем кров'ю на своїй землі
Ми пишем плугом, шаблею, мечем,
Піснями і невільницьким плачем.
Могилами у полі без імен...
Ліна Костенко

Актуальність дослідження. 1654-1655 рр. – це незначний в часовому вимірі відрізок Української національної революції, який в той же час характеризується подіями, що з часом стали більш масштабнішими і які в значній мірі виявилися лакмусовим папірцем того, що відбувалося на теренах молодій української держави. Адже саме в цей час держава Богдана Хмельницького, незважаючи на укладений договір про протекцію з Москвою, продовжувала стікати кров'ю у боротьбі за незалежність. Саме в ці роки перед повсталим народом стояло питання: чи вдасться утворити українську державу після сотень років бездержав'я, чи доведеться загинути з шаблею в руці? Це питання турбувало і провідника української революції Богдана Хмельницького.

Подібне питання стояло і перед керівництвом та елітою Речі Посполитої. Польська владна верхівка розуміла, що втрата українських територій матиме незворотній ефект, а зважаючи на силу та повноваження шляхти, слабкість верховної державної влади й апетити сусідів, зокрема Москви та Швеції, такий збиток міг у майбутньому призвести до зникнення польської держави. Саме тому, поляки, активно діючи на внутрішньому та зовнішньому фронтах, збирали наявні сили і прагнули втопити «повстання» в крові. Допомога Речі Посполитій кримський хан.

Розуміючи всю складність внутрішньоекономічної, соціальної та зовнішньополітичної ситуації, Богдану Хмельницькому доводилось не лише активно діяти, шукати виходу із становища, реагувати на загрози, що виникали, а й потрібно було самому створювати проблеми своїм ворогам. І хоча козацька

Україна в 1654 – на початку 1655 рр. ще мала внутрішні сили протистояти натиску з боку Речі Посполитої, але, на зовнішньополітичному фронті оточена ворогами та майже позбавлена допомоги від союзників, вона в значній мірі залежала від допомоги московської держави, налагодження союзницьких відносин із Швецією, Семигороддям, Молдавією, Валахією. Польська армія восени 1654 р. вторгнулася на територію козацької України з метою її ліквідації. Основними подіями цієї кампанії стали оборона Умані та Охматівська битва, в результаті яких сторони виявили хибність деяких своїх планів, ненадійність союзників та розпочали пошук нових шляхів вирішення проблеми. Все це переконливо доводить, що даний хронологічний період є надзвичайно важливим для усвідомлення політичних процесів, що відбувалися у козацькій Україні в другій половині XVII ст., а також показує наукову та суспільну **актуальність** досліджуваної теми, свідчить про необхідність її об'єктивного та неупередженого вивчення.

Об'єктом дослідження є воєнні компанії польської армії проти Української держави у середині XVII ст.

Предметом дослідження є вивчення підготовки проведення і наслідків кампанії польської армії восени 1654 – весни 1655 рр. проти козацької України.

Хронологічні межі охоплюють період з грудня 1653 р., коли поляки разом з татарами уклали Кам'янецький договір, що передбачав ліквідацію української держави і до червня 1655 р., коли завершилось визволення Брацлавщини окупованої ворожими підрозділами восени 1654 і весни 1655 рр. З метою кращого висвітлення досліджуваної теми, інколи виходимо за визначені межі дослідження.

Географічні межі охоплюють терени козацької України, що складалася з Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні причин, ходу та наслідків військової кампанії восени 1654 – весни 1655 рр. проти козацької України.

Досягнення мети вимагає розв'язання наступних завдань

- проаналізувати стан вивчення досліджуваної проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографіях;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- показати значення Жванецької компанії, як чинника для поновлення військових дій;
- з'ясувати причини та передумови відновлення воєнних дій в 1654 р.;
- висвітлити початок вторгнення польської армії на територію козацької України та захоплення неї Буші;
- розкрити характер польсько-кримських відносин під час проведення кампанії;
- висвітлити каральні дії польських підрозділів у Брацлавщині, їх похід до Умані та облогу міста;
- розглянути глянати підготовку, перебіг та результати Охматівської битви;
- визначити основні етапи контрнаступу української армії.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є методи історизму та наукової об'єктивності. Викладені в роботі думки, твердження й висновки стали наслідком скрупульозного аналізу української, польської і пов'язаних з ними фактів, явищ і подій європейської історії середини XVII ст. Розв'язуючи завдання, поставлені у праці, авторка твердо дотримується конкретно-історичного підходу до аналізу подій та фактів. Розділи дослідження, що структурно відбивають головні питання теми, скомпоновані за проблемно-хронологічним методом. Усебічний аналіз воєнно-політичних, соціальних, економічних, дипломатичних, геополітичних процесів, що були характерні для зазначених подій й категорично впливали на їх розвиток, вимагав широкого застосування порівняльно-історичного методу. У з'ясуванні причин та передумов початку військових дій в 1654 р. авторка спиралася на діалектичний метод вивчення історичного процесу. Застосовуване у бакалаврській роботі поєднання різних методів дослідження виявилось цілком

принагідним для такої теми, як військова кампанія польської армії проти козацької України в 1654 – п. п. 1655 рр.

Практичне застосування: матеріал з даної роботи можна використати на уроках з історії України у школі, при підготовці до семінарських занять, написанні рефератів, курсових, бакалаврських, магістерських робіт, статей тощо.

Апробація роботи відбувалась на засіданні кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а також у 2017 р. в ході звітної наукової конференції студентів цього ж університету. Тема статті: «Причини і передумови поновлення воєнних дій на теренах козацької України (осінь 1654 – зима 1655 рр.)».

Структура роботи визначається метою та завданням дослідження. Вона складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз джерел і літератури дослідження дозволяє зробити такі висновки.

1. Встановлено, що історіографія вивчення проблеми має чималу спадщину. Впродовж другої половини XIX ст. і до сьогодні питання висвітлення воєнних дій польської армії в 1654 – пер. пол. 1655 рр., має значні успіхи. У різні часи було написано немало праць, від газетних статей до монографій. Щоправда, комплексного опрацювання проблеми військової компанії польської армії проти козацької України 1654 – першій половині 1655 рр., так і не було здійснено. Певні аспекти цього питання вивчені досить ґрунтовно, а деякі поверхово. Зокрема, детально вивчено питання прийняття козацтвом московського протекторату, але існує брак досліджень про вплив даного кроку на подальші дії Речі Посполитої та на власне Охматівську битву. Крім цього, надзвичайно тісний зв'язок наукової проблеми з нагальними завданнями політичного життя України, Польщі та Росії привніс у її дослідження чимало ідеологічних нашарувань, суб'єктивних упереджень, а інколи й проявів ксенофобії.

2. Доведено, що джерельна база роботи є репрезентанти вною. Вона включає літописи, хронічки, діловодні та міжнародні документи, переписку, юридичні документи. Завдяки цьому використаний джерельний матеріал характеризується різноманітністю й дозволяє з'ясувати суть поставленої проблеми. Попри це, слід відзначити, що наявні документи, через складність роботи з ними, не дають в даний час у повній мірі з'ясувати усі деталі зазначеного періоду Національної революції українського народу. Складність роботи з джерелами 1654-1655 рр. полягає у тому, що значна їх частина знаходиться в архівах Польщі та Росії, розсіяна по різних колекціях та збірках документів і необхідна кропітка робота, щоб їх там виявити та ввести до наукового обігу.

3. З'ясовано, що Жванецька компанія та укладений по її завершенню Кам'янецький договір стали тріумфом дипломатії Речі Посполитої та засвідчили глухий кут геополітичного становища новоутвореної Української держави. Це сталося внаслідок прорахунків в надзвичайно активній зовнішній політиці Б. Хмельницького, мається на увазі відмова від турецького протекторату, бойові дії у Валахії та Трансільванії, не бажання кримського хана бачити сильну українську чи польську держави на своїх кордонах, сприяли посиленню зв'язків України та Москви. І хоча в результаті цих дій було досягнуто московської протекції у Переяславі 18 січня 1654 р., воно пізніше стало однією з причин нового наступу польської армії влітку-восени 1654 р. Сприяло цьому, те, що напередодні поляки залучили на свій бік важливого військово-політичного союзника – Кримське ханство. Варто сказати, що польська армія тривалий час готувалася до наступу. Здійснювалось поповнення війська, проводилася пропагандистка робота серед населення Брацлавщини, знищувались непокірні повстанці під час диверсійно-розвідувальних рейдів невеликих підрозділів коронної армії на територію України. Українська армія не могла дати гідного відпорю полякам, тому що очікувала на допомогу росіян і можливим ударом кримських татар в тил козацької України. Це стало причиною поновлення бойових дій зі сторони Польщі в пізніший період, адже поляки зрозуміли свою силу, поповнили армію та отримали довгоочікувану підтримку татар.

4. Виявлено, що польсько-татарське вторгнення восени-взимку 1654 р. – 1655 рр. мало на меті знищення Української держави і відновлення влади польської шляхти та магнатів на її території. Дії гетьмана обмежувались очікуванням союзників, які не розуміли стратегічного значення українських земель в боротьбі з Польщею і прагнули лише захопити якомога більше володінь в Литві та Білорусії. Також важливою була татарська загроза, яка надходила з півдня країни. В свою чергу поляки були активні і діяли значно рішучіше. Цьому сприяв слабкий спротив українських залог, відсутність армії Хмельницького, наявність татар та бажання шляхти і магнатів якомога швидше

покінчити з «повстанням холопів». Найбільший спротив польське військо отримало під час захоплення міста Буша, де укріпилися декілька тисяч українських вояків та мирних жителів. Лише ціною над зусиль, полякам вдалося його захопити. Втрати українського населення нараховували тисячі загиблих.

5. Доведено, що війна за незалежність української держави з самого початку входила в сферу інтересів Кримського ханства. Завдяки участі на боці спочатку українців, а пізніше поляків, татари отримали легальну можливість грабувати, брати в полон, руйнувати міста і села, отримувати багаті подарунки та загалом послаблювати своїх противників. Підписання Переяславського договору вплинуло не лише на радикалізацію відносин між Україною та Річчю Посполитою, а й на стосунки Криму та козацької України. Кримське ханство зрозуміло, що об'єднання 2-х його давніх противників: Москви та України, унеможливить його багатовікову політику, щодо українського та російського населення і може призвести до завоювання півострова в майбутньому. Тому татари після вибору нового хана пішли на домовленість з поляками і виступили на їх стороні. Щоправда під час ключових подій битви під Охматовим Орда поводитись пасивно і була зацікавлена лише в грабунку навколишніх міст. Події весни 1655 р., коли польські воєначальники були змушені допомагати татарським загонам здобувати укріпленні українські міста – підтверджують це. Отже, татари продовжували ослаблювати і поляків і українців, а паралельно займалися тим, що вміли найкраще – грабували і брали в полон.

6. З'ясовано, що в результаті дій коронного війська на території Брацлавщини було спалено десятки міст та сіл, населення знищувалось, або віддавалось татарам в якості бранців. Таким чином було зруйновані Шаргород, Зіньківка, Баланівка, Лисянка, Котаржин, Демківка та інші. Українське населення за можливості оборонялось і гинуло, або ж переселялось в безпечні райони країни. Польська армія після захоплення вищезазначених населених пунктів підступила до Умані – добре укріпленого міста і замку, який обороняли козаки на чолі з Іваном Богуном. Не зумівши його взяти одразу поляки були

націлені на тривалу облогу, що зірвалася з наближенням україно-російського війська на чолі з Б. Хмельницьким.

7. Встановлено, що Охматівська битва стала однією з найбільших у середині XVII ст. Чисельна перевага польсько-кримських військ, прорахунок Богдана Хмельницького, раптовий напад противника, слабкість російських підрозділів, посприяли невдачі українців на початку битви. Лише мужність та героїзм українських воїнів, вміння швидко реагувати в складних умовах гетьмана, вичікувальна тактика татар, темрява та холод допомогли українському війську відновити бойові порядки та розпочати контрнаступ. Історики дискутують, щодо переможців в даній битві. Вважаємо, що переможців тут не було. Адже в результаті тривалого бою сторони втратили по 15 тис. вбитими і не могли продовжувати наступ та вести активні бойові дії. Тому армії супротивників були змушені повернутися до місць розташування: Білої Церкви та Південної Брацлавщини для поповнення та відновлення. А загалом осінньо-зимовий похід польської армії ще раз засвідчив, що поляки недооцінили українську армію, переоцінили значення татарського війська, а Богдану Хмельницькому не слід покладатися на російську армію в майбутньому. Також Хмельницький зрозумів, що козацька Україна не може вести одночасну боротьбу проти Польщі та Кримського ханства.

8. Вияснено, що зовнішньополітична активність гетьманського уряду протягом військових подій осені-зими 1654-1655 рр. не лише не вщухла, а й з огляду на нові завдання незалежнення України, істотно посилилася. Прагнучи залучити нових воєнних союзників і відповідно активізувати політичний тиск на польське керівництво, Хмельницький налагодив тісні стосунки з Оттоманською Портою, Валахією, Молдавією, Швецією. Це при тому, що він, не маючи у своєму розпорядженні налагодженої системи зовнішньополітичних відносин, підготовлених кадрів, дуже швидко спромігся створити розгалужену і ефективну дипломатичну мережу, запровадити в життя самодостатню концепцію української міжнародної політики та впродовж тривалого часу успішно її реалізовувати. І хоча політика союзу з Портою і Кримом була

непопулярною серед народу через те, що покликані для спільних воєнних дій на українських землях турки і татари грабували міста і села, брали ясир, пюндрували поля й залишали українські війська у найвідповідальніші моменти боротьби (Берестечко та Зборів), але й союз із Московською державою не був альфа і омегою української держави. Тому тепер гетьман намагається проводити багатовекторну політику з орієнтацією лише на українські інтереси.

9. З'ясовано, що контрнаступ української армії весною 1655 р. був забезпечений сприятливим міжнародним становищем для України, відходом татарської орди в Крим, слабким станом польського війська, відновленням української армії після жорстоких та кровопролитних боїв січня 1655 р. В результаті цього козацькі полки змогли звільнити від польських і татарських військ територію між Бугом та Дністром, а отже змусити польську армію відійти на територію Західного Поділля. Такий успіх, а також настійливі прохання російського царя, пізніше, стали причиною до походу української армії спочатку до Кам'янця-Подільського, а далі і до Львова. Польська армія після вступу у війну Швеції перестала існувати, як окрема бойова одиниця. В цьому перш за все заслуга українських військ, які протягом 7 років фактично наодинці боролися за незалежність своєї Батьківщини. І хоча результати весняної та літньо-осінньої компанії української армії в Західній Україні не стали початком підписання мирного договору з Річчю Посполитою, цьому завадила політика та амбіції шведських, а пізніше і російських союзників України, але все ж на даному етапі український народ продовжував вести зтяжну боротьбу за незалежність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Акты Московского государства, изданные императорскою академиею наук: В 3 – х т. – СПб., Тип. Императорской академии наук, 1901. – Т. 3. – 674 с.
2. Акты, издаваемые комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне. – Вильно, Тип. А. К. Киркора, 1909. – Т. 34. Акты относящиеся к времени войны за Малороссию (1654 – 1667). – 578 с.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею: В 5 – ти т. – СПб.: Тип. Э.Пратца, 1853. – Т. 5. – 288 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею: В 15 – ти т. – СПб.: Тип. Э.Пратца, 1869. – Т. 6. – 279 с.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею: В 15 – ти т. – СПб.: Тип. П.А.Кулиша, 1863. – Т. 4. – 276 с.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею: В 15 – ти т. – СПб.: Тип. Э.Пратца, 1867. – Т. 5. – 335 с.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею: В 15 – ти т. – СПб. Тип В.В.Пратца, 1872. – Т. 7. – 398 с.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею : В 15 – ти т. – СПб.: Тип. Ф.Елеонского, 1889. – Т. 14. – 902 с.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею: В 15 – ти т. – СПб.: Тип. А.Кашанского, 1892. – Т. 15. – 462 с.
10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 15 – ти т. – СПб., 1861 – 1892. Т. 10 :

(Доп. к т. 3) : [Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653 - 1654]. – СПб. : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. – 838 с.

11. Архив Юго-Западной России, изданный комиссиею для разбора древних актов: В 37 т. – К.: Тип. Имперского Ун – та Св. Владимира, 1914. – Ч. 3. – Т.4: Акты, относящиеся к эпохе Б.Хмельницкого. – 946 с.

12. Архив Юго-Западной России, изданный комиссиею для разбора древних актов: В 37 т. – К.: Университетская тип., 1871. – Ч. 1. – Т. 4: Акты об унии и состоянии православной церкви в полов. XVII в. (1648 – 1798). – 746 с.

13. Архив Юго-Западной России, изданный комиссиею для разбора древних актов: В 37 т.– К.: Тип. Имперского Ун-та Св. Владимира, 1904 .– Ч. 1. – Т. 10: Акты относящиеся к истории Галицко-русской православной церкви (1423-1714). – 967 с.

14. Архив Юго-Западной России, изданный комиссиею для разбора древних актов: В 37 т. – К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1888. – Ч. 2. – Т. 2: Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века. – 734 с.

15. Архив Юго-Западной России, изданный комиссиею для разбора древних актов: В 37 т. – К.:Тип. Имперского Ун-та Св. Владимира, 1914. – Ч. 3. – Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Б.Хмельницкого. – 946 с.

16. Архив Юго-Западной России, изданный комиссиею для разбора древних актов: В 37 т. – К.: Тип. Е.Федорова, 1867. – Ч. 4. – Т. 1: Акты о происхождении шляхетских родов Юго-Западной России. – 460 с.

17. Архив Юго-Западной России, изданный комиссиею для разбора древних актов: В 37 т. – К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1886. – Ч. 7. – Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной Руси. – 647 с.

18. Архив Юго-Западной России, изданный комиссиею для разбора древних актов: В 37 т. – К., 1894. – Ч. 8. – Т. 2: Акты Барского староства XVII – XVIII в. – 412 с.

19. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский – К.: Час, 1993. – 656 с.

- 20.**Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 3. – 644 с.
- 21.**Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII ст. / В. Герасимчук – Львів: Вид-во АН України, 1994. – 153 с.
- 22.**Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). – К.: Видавництво Академії Наук УСРС, 1961. – 739 с.
- 23.**Жерела до історії України-Руси: В – 12 т. – Львів, друкарня НТШ, 1911. – Т.12. – 545 с.
- 24.**Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским.– М.: Университетская тип. 1858.– Ч. 1. – 339 с.
- 25.**Крип'якевич І. Універсали Богдана Хмельницького. 1648 - 1657 [Текст] / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич ; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. - К. : Альтернативи, 1998. - 383 с.+дод.
- 26.**Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
- 27.**Літопис Самовидця . – К.: Наукова думка, 1971. – 205 с.
- 28.**Літопис С.Величка Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.
- 29.**Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.: В 4 – х т. / Ю. Мицик. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут історії України НАН України; Канадський інститут українських студій, 2014. – Т.3. – 103 с.
- 30.**Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII століття / Ю. Мицик // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.– Львів, НТШ, 1997. – С. 360-397.
- 31.**Октября 1. Постановление собора бывшего в присутствии Государя Царя Алексея Михайловича из духовных и светских чинов, касательно объявления войны Польскому королю Яну Казимиру, за нарушение им мирных между государствами постановлений, и о принятии Гетмана Богдана Хмельницкого с

- войском Запорожским под защиту Российской державы // ПСЗРИ. – СПб., 1653. – Собрание 1. – Т. 1. – № 104. – С. 293 - 301.
- 32.** Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов: В 4 – х т. – К.: Университетская тип., 1852. – Т. 3. – 442 с.
- 33.** Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов: В 4 – х т. – К.: Университетская тип., 1859. – Т. 4. – 464 с.
- 34.** Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов: В 4 – х т. – К.: Университетская тип., 1898. – Т. 3. – 600 с.
- 35.** Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О.І. Рігельман – К.: Либідь, 1994. – 768 с.
- 36.** Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович. – К.: Наукова думка, 1992. – 325 с.
- 37.** Степанков В.С., Степанков В.В. Жванецька компанія 1653 р. та її наслідки для козацької України: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям, студентам, краєзнавцям) / В.С. Степанков, В.В. Степанков // Проблеми дидактики історії. – 2015. – Вип. 6. – С. 37 - 73.
- 38.** Томашівський С. До історії перелому Хмельниччини: Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р. / С. Томашівський // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія. – К.: НТШ, 1927. – С.529 - 579.
- 39.** Шерар Ж - Б. Літопис Малоросії, або історія козаків запорожців та козаків України, або Малоросії / Ж. - Б. Шерар. – К.: Укр. письменник, 1994. – 311 с.
- 40.** Jemiolowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679) / M. : Jemiolowski. – Warszawa: 2000. – 618 s.
- 41.** Skorobohaty A. Diariusz / A. Skorobohaty. – Warszawa: 2004. – 185 s.

Монографії, статті, рецензії, підручники:

- 42.** Антонович В. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / В. Антонович, В. Бец – К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1885. – 110 с.

43. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович – К.: Либідь, 1993. – 218 с.
44. Аркас М.М. Історія України-Русі / М.М. Аркас – К.: Вища школа, 1990. – 456 с.
45. Бобжинській М. Очерк історії Польши / М. Бобжинській. – Санкт-Петербург, Университетская тип., 1891. – 328 с.
46. Борисенко В. Зародження української національної ідеї / В. Борисенко // Київська старовина. – 1996. – № 2-3. – С. 2 - 8.
47. Борисенко В. Українська держава у др. пол. XVII ст. / В. Борисенко // Київська старовина. – 1994. – № 5. – С. 2-7.
48. Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник / В. Борисенко – К.: Либідь, 1996. – 616 с.
49. Волк-Карачевский В.В. Борьба Польши с казачеством во вт. пол. XVII – нач. XVIII вв. / В. В. Волк-Карачевский – К.: Б.В., 1899. – 361 с.
50. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. / В. Голобуцький – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
51. Горобець В. Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації : стосунки з Москвою та Варшавою 1654-1665 / В. Горобець – К. : Інститут історії України, 2001. – 533 с.
52. Горошко С. Дві битви під Охматовим: простір і час / С. Горошко // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2004. – Вип.7. – С. 330-360.
53. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевський. – К.: Лыбидь, 1991. – 398 с.
54. Грушевський М. Історія України – Руси: В 10 – ти т. / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.9., Кн. 1. – 602 с.
55. Грушевський М. Історія України – Руси: В 10 – ти т. / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.9., – Кн. 2. – 1631 с.
56. Дашкевич Я. Родинний клан Хмельницьких / Я. Дашкевич // Київська старовина. – 1995. – №4. – С. 95 –101.

- 57.**Заклинський М. Хмельницький як полководець / М. Заклинський – Нью-Йорку : 1950. – 32 с.
- 58.** Іларіон. Політична праця Богдана Хмельницького / Іларіон. – Париж, 1947. – 101 с.
- 59.** Ісаєвич Я. Зв'язки братств із запорозьким козацтвом у XVII ст. / Я. Ісаєвич // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 7 - 11.
- 60.** Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін./ Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.
- 61.** Історія України: нове бачення: В 2 – х т. / Під ред. В.А.Смолія. – К.: Україна, 1995. – Т. 1. – 350 с.
- 62.** Історія Української РСР: У 8 ми – т. / Під ред. Ю.Ю.Кондуфора. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 2. – 615 с.
- 63.** Качмарик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я. Качмарик – Перемишль-Львів: 1996. – 327 с.
- 64.** Ковальський Н.П., Мыщук Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв. / Н.П. Ковальський, Ю.А. Мыщук – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984 – 82 с.
- 65.** Компан О. Міста України др. пол. XVII ст. / О. Компан – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с.
- 66.** Кондратюк К. Козаччина у висвітленні українських істориків другої половини XIX століття / К.Кондратюк // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12 – 13 жовтня 1995 р.).– Львів – Люблін, 1996. – С.176 – 183.
- 67.** Костомаров М. Богдан Хмельницький / М. Костомаров. – М.: Наука, 1994. – 626 с.
- 68.** Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів / М. Костомаров. – К.: Україна, 1991. – 493 с.
- 69.** Куліш П. Історія відокремлення Малоросії від Польщі (1340-1654) : В 2 – х т. / П. Куліш – М.: Т. 3. – 1889. – 415 с.

- 70.** Мицик Ю. А. Охматівська битва 1655 / Ю.А. Мицик // Енциклопедія історії України : В 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. 7 : Мл – О. – С. 704 - 705.
- 71.** Мицик Ю. Умань козацька і гайдамацька / Ю. Мицик. – К.: 2002. – 187 с.
- 72.** Оглоблін О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / О. Оглоблін. – Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. – 419 с.
- 73.** Пасічник М.С. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657-1665 рр.). / М.С. Пасічник – Львів: Міссіонер, 1998. – 306 с.
- 74.** Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії / С.Рудницький // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994. – С. 94-209.
- 75.** Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. / Г.А. Санин – М.: Наука, 1987. – 270 с.
- 76.** Сікора Р. З історії польських крилатих гусарів / Р. Сікора. – Пер. з пол. – Київ: Дух і Літера, 2012. – 96 с.
- 77.** Смолій В. Українська національна революція середини XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 351 с.
- 78.** Смолій В. Українська національна революція середини XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія» 2009. – 447 с.
- 79.** Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення / В. Смолій, В. Степанков.– К.: Либідь 1993. – 71 с.
- 80.** Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
- 81.** Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.

- 82.**Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть / В. Смолій, В. Степанков // Укр. іст. журнал. – 1998. – №3. – С. 3 - 12.
- 83.**Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.): В 15 – ти т. / В. Смолій, В. Степанков // Україна крізь віки – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 7. – 352 с.
- 84.**Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид-во Інституту Історії НАН України, 1999. – 352 с.
- 85.** Смолій В.А. Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Либідь, 2009. – 680 с.
- 86.** Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. – К.: Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. – 320 с.
- 87.** Степанков В. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 року) / В. Степанков // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т.2. – С. 5-20.
- 88.**Степанков В.С. Українська революція 1648-1676 рр. – у контексті європейського революційного руху XVI – XVII ст.: спроба порівняльного аналізу / В. Степанков // Укр. іст. журнал. – 1997. – №1. – С.3 - 21.
- 89.**Степанков В.С. Українська революція і європейський революційний рух XVI-XVII ст.: спільне і відмінне (до проблеми типології) / В. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.– Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – Т. 1(3). – С. 32 - 50.
- 90.** Тарасенко І. «Wojna Domowa» польського хроніста С. Твардовського / І. Тарасенко. – К., 2011. – 206 с.
- 91.**Терлецький О. Історія Української держави / О.Терлецький – Львів: Смолоскип, брати мої, 2004. – Т. 2. – 304 с.

- 92.**Ткачук А.І. Постать Богдана Хмельницького в творчому доробку Людвіга Кубалі / А.І. Ткачук // Чорноморський літопис. – 2014. – Вип.10. – С.137-141.
- 93.**Федорук Я. Українсько-польська війна в політиці кримського ханства, росії і Придунайських князівств (кінець 1654 – початок 1655 років) / Я. Федорук // Проблеми країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. – Вип. 2. – С. 83-100.
- 94.**Флоря Б.Н. Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVIII в. / Б.Н. Флоря (Отв. ред.) – М.: Гуманитарий, 2007. – 576 с.
- 95.**Чухліб Т.В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально–Східної Європи (1663-1713) / Т. Чухліб / Інститут історії України НАН України; Наук.-дослід. Ін.-т укр. козацтва. – К.: Києво-Могилянська Академія, 2004. – 288 с.
- 96.**Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. / Т. Чухліб. – К.: вид. імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.
- 97.**Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Д.І. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990.– Т. 2. – 560 с.
- 98.**Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни / Т. Яковлева – К.: Основи, 1998. – 447 с.
- 99.**Яковлева Т.Г. Іван Богун: проблеми біографії / Т. Яковлева // Укр. іст. журнал. – 2000. – № 2. – С. 147-157.
- 100.** Ярошинський О.Б. Проблеми міжнаціональних відносин на Волині в 40-50 рр. XVII ст. // Відродження. – 2000. – № 3. – С. 39-42.
- 101.** Ярошинський О.Б. Розмах визвольної боротьби на Волині в середині XVII ст. // Борисфен. – 2000. – № 9 (111). – С. 22-24.
- 102.** Ярошинський О. Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. – К.: Либідь, 2005. – 460 с.; 3 карти
- 103.** Юга О. Політична еліта Речі Посполитої та «українська проблема»: пошук шляхів розв'язання (1648 – перша половина 1659 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / О. Юга. – К.: 2016. – 237 с.

- 104.** Babka R. Kompania Ochmatowska 1654-1655, Część I. // Studia i materiały do historii wojskowości. – T. XLV. – Białystok: 2007. – S. 173-205.
- 105.** Babka R. Kompania Ochmatowska 1654-1655, Czesć II. / R. Babka // Studia i materiały do historii wojskowości. – T. XLV. – Białystok: 2008. – S. 40-70.
- 106.** Bobiatynski K. Od Smolenska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitey z Moskwa 1654 – 1655 / K. Bobiatynski. – 2004. – 285 s.
- 107.** Gawęda M. Wojskowość tatarska – wymiar taktyczny / M. Gawęda // Przemyski R. Historia Wojskowosci – t. XLV: 2009. – S.121-145.
- 108.** Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka / J. Jerlicz. – Warszawa, 1853. – T 1. – 187 s.
- 109.** Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki Pamięci Żony poświęcam / J. Kaczmarczyk im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław, 1988. – 267 s.
- 110.** Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654-1655 / L. Kubala. – Warszawa, 1910. – S. 612-653.
- 111.** Michałowski J. Księga pamiętnicza. / J. Michałowski – Kraków, 1864. – 856 s.
- 112.** Półcwiartek (Rzeszów) J. Najdalszy zachodni pochód wojsk B.Chmielnickiego – mit a rzeczywistość / Jozef Półcwiartek (Rzeszów). // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.) За редакцією Леоніда Зашкільняка – Львів-Люблін 1996. – С.76-91.
- 113.** Skworoda P. Historyczne bitwy 1956 / P. Skworoda. – Warszawa: 2003. – 230 s.
- 114.** Skworoda P. Wojny Rzeczypospolitej Obojga Narodow ze Szwecja / P. Skworoda. – Warszawa: 2007. – 259 s.
- 115.** Wojcik Z. Dzikie pola w ogniu : o kozaczyzne w dawniej Rzeczpospolitej. – Warszawa : 1960. – 288 s.
- 116.** Wojcik Z. Jan Kazimierz Waza / W. Zbigniew. – Wrocław, 1997. – 248 s.
- 117.** Wimmer J. Wojsko Polske w drugiej polowie XVII wieku. / J. Wimmer– Warszawa: Wyd-wo MON, 1965. – 383 s.

118. Wimmer J. Historia piechoty polskiej do roku 1864 / J. Wimmer – Warszawa: Wyd-wo MON, 1978.– 616 s.

ДОДАТКИ

Богдан Хмельницький

Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). / В. Смолій, В. Степанков // Україна крізь віки – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999.– Т.7. – С.74.

Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). / В. Смолій, В. Степанков // Україна крізь віки – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999.– Т.7. – С.183.

Польський король Ян Казимир

Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). / В. Смолій, В. Степанков // Україна крізь віки – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999.– Т.7. – С.108.